

חלוץ, חוקר ונשיא בבית הכנסת

יצחק ורחל ינאית בן-צבי בבתי הכנסת של ירושלים

המנורה שפיסלה בתיה לישוסקי על עמוד החזן, בית הכנסת "הנשיא" (צילום: ברוך גיאן)

במהלך 56 שנות חייו בארץ ישראל עסק יצחק בן-צבי בפעילות ציבורית מגוונת. מלבד עבודתו הפוליטית והעיתונאית ב"פועלי ציון", והתפקידים הציבוריים שמילא, היה בן-צבי פעיל מאוד בחקר ארץ ישראל ובמחקר של עדות וקהילות שונות בעם ישראל – בייחוד אלו המזרחיות והארץ-ישראליות. בן-צבי עסק גם בחקר בתי כנסת קדומים בארץ; בין החשובים ביותר עברו היו בתי הכנסת העתיקים בפקיעין ובשפרעם, שהיו בעיניו הוכחה לרציפות היישוב היהודי בארץ ישראל במהלך הדורות.

בירושלים, שבה התגורר מ-1908 ועד לפטירתו ב-1963, נהג בן-צבי לבקר תדיר בבתי הכנסת המקומיים. אלו היו עבורו צוהר נוסף להכיר עדות, מסורות ומנהגים יהודיים מגוונים. קשריו עם עולם בתי הכנסת של ירושלים היו מתמשכים ועקיבים, ושיקפו את העדפותיו הרעיוניות ואת תחומי פעילותו הציבורית והמחקרית.

"להיכנס פנימה משום מה לא העזנו"

עם הגעתם לירושלים בשנת 1908, החלו בן-צבי ורחל ינאית סובבים בעיר ומכירים את שכונותיה ואת אתריה. בסיווריהם נחשפו למגוון בתי הכנסת שפעלו בעיר, שמספרם עמד אז על כ-100. בפעם הראשונה בחייהם שמעו תפילות בנוסח ספרדי או מזרחי, והחלו מכירים את העושר העדתי והקהילתי הקיים בירושלים – בעיר העתיקה ובשכונות שמחוצה לה. בזיכרונותיה תיארה רחל ינאית את ביקוריהם הראשונים בבתי הכנסת ואת חוסר השייכות שחשו בתחילה:

עם רדת השמש יצאנו לרחוב, התהלכנו בשכונות הסמוכות, קרבנו אל בתי הכנסת והצצנו פנימה בעד החלונות המסורגים. בחלל האוויר נישאים קולות התפילה, מנסר הלחן המסורתי. עברנו מבית כנסת לבית כנסת ונשארו עומדים בחוץ ומקשיבים. להיכנס פנימה משום מה לא העזנו, אולי משום לבושנו החילוני, אולי משום שמאז היינו ל"פועלי ציון" נגמלנו מההליכה לבית כנסת (ר' ינאית, אנו עולים, ירושלים תשל"ג, עמ' 72).

בבוקר יום הכיפורים תרס"ח (1908) צעדו השניים לעיר העתיקה. בית הכנסת הראשון שביקרו היה "החורבה" האשכנזי, אולי מתוך רצון לשמוע תפילה בנוסח שהכירו מצעירותם. ואכן, הביקור הזכיר לרחל ינאית את עיירת הולדתה:

ניסיתי ללכת אחרי אבנר [כינויו של יצחק בן-צבי] ויוסף עד לפתחו הרחב של בית הכנסת, אך מבטו הזועם של השמש מעכב בעדי. בידו הפנה אותי אל "עזרת-הנשים" ועליתי במדרגות העץ הצרות [...] אני עולה מתוך היסוס, ובהיכנסי לעזרת הנשים אני מתיישבת סמוך לדלת. רבות המתפללות היום. רגע דימיתי כי הנני בבית הכנסת בעיירתי הרחוקה: מטפחות משי צחור לראשי הנשים [...] מה מפואר בית הכנסת! נוסח התפילה הוא כמו בעיירתי, ורוב היהודים מלבושיהם כמלבושי היהודים שם (שם, עמ' 72-73).

לאחר מכן ביקרו השניים בבית הכנסת הקראי, ולאחריו נכנסו לבית הכנסת הספרדי "רבן יוחנן בן זכאי", ששימש בית הכנסת הספרדי המרכזי של ירושלים באותן שנים. זו הייתה הפעם הראשונה שבה שהו בני הזוג הנרגשים, ילידי מזרח אירופה, בבית כנסת ספרדי בשעת תפילה:

תפילה נישאת מכל עבר. פה בתי תפילה רבים המחוברים תחת גג אחד. אנו נכנסים לאולם אפל למחצה, אין איש מעכב בעדי ואין מעירים לי כשאני יושבת בקצה הספסל באולם התפילה. זו לי הפעם הראשונה שאני שומעת תפילה בנוסח ספרדי. משתפך לחן התפילה הענוג – כאילו ממעמקים הוא נישא [...] שעה ארוכה ישבנו מאזינים לתפילה. הלכנו מאולם לאולם, והאפלה הוסיפה על קדמות המקום ועל האוירה המסורתית המיוחדת (שם, עמ' 73).

ביקור זה במתחם "ארבעת בתי הכנסת הספרדיים", בתפילת יום הכיפורים, עתיד להשפיע על הרגלי התפילה של הזוג בן-צבי בשנים הבאות.

"בית הכנסת אחד יש בירושלים": זיהוי בית הכנסת הרמב"ן

באותה התקופה החל בן-צבי לעסוק בחקר עברה של ירושלים. אחד האתרים שעוררו את עניינו במיוחד היה בית הכנסת המיוחס לרמב"ן, שהוקם לפי המסורת בשנת 1267, עם הגעתו של הרמב"ן ארצה. בית כנסת זה שיקף בעיניו את חיי הקהילה היהודית הקדומה, שהתגוררה בארץ טרם הגעתם של מגורשי ספרד ועולי אשכנז. את האתר שבמרכז הרובע היהודי הכיר באחד מסיווריו: ירדנו במדרגות אל אולם, שריד בנין שלפנים היה מפואר והמשמש כיום לתעשיית גבינה [...] אנו מסתכלים לכל עבר ומתפעלים ממראה עינינו – תקרה מקומרת, קירות עבים, עמודי שיש על כותרותיהם. "דומני כי בית זה מהתקופה הביזנטית", מעיר אבנר. "הרי זה בית הכנסת של הרמב"ן", מגיב החבר שבא עמנו. הוא מבקש להסביר את תהליך יצור הגבינה, ומספר על תנאי העבודה, ואילו אנו מצרים על בית כנסת עתיק שהפך לחולין (שם, עמ' 61).

בן-צבי החל לחקור לעומק את תולדות המבנה ואת העדויות על עליית הרמב"ן והתיישבותו בירושלים. ממחקריו הגיע למסקנה שהבניין הסמוך לבית הכנסת "החורבה" שבמרכזו ארבעה עמודי אבן הוא אכן בית הכנסת שייסד הרמב"ן, וכך כתב:

בית הכנסת אחד יש בירושלים – זהו, בלי ספק, בית הכנסת של הרמב"ן, שהמושלמים ניסו לגזול אותו מידי היהודים בסוף המאה הט"ו, כמסופר אצל מוג'יר א-דין, והיהודים הצליחו בשעתם להחזירו במאמץ המלך במצרים [...] יש יסוד לחשוב, שזהו בית העמודים אשר מדרום חרבת רבי יהודה החסיד (י' בן-צבי [עורך], מסעות ארץ ישראל לרבי משה באסולה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 60).

בעקבות בן-צבי, עסק גם האדריכל יעקב פינקרלד בחקר המבנה והסיק אף הוא שזהו בית הכנסת של הרמב"ן. במהלך השנים ערערו חוקרים שונים על הזיהוי, והדיון המחקרי נמשך עד ימינו.

"מקום מיוחד לנשיא ישראל": בית כנסת משפחתי-נשיאותי

כתושבי רחביה במשך עשרות שנים, היו בני הזוג בן-צבי מחוברים יותר מכול לבתי הכנסת שפעלו בשכונה עצמה. ברחביה לא נבנה בית כנסת בשנותיה הראשונות, על אף שבתכניה המקורית הוקצה לכך מקום מרכזי בראש השכונה. תושבי רחביה התפללו בבתי פרטיים, או בבתי כנסת בשכונות הסמוכות אליה. באמצע שנות ה-30 הוקם "ועד פעולה" להקמתו של בית כנסת בשכונה, ובין פעיליו היו הרב פרופ' שמחה אסף, חיים סלומון (ראש "ועד העיר קהילת ירושלים"), האדריכל אליעזר ילין ואחרים. הוועד זכה במגרש ברחוב אוסישקין להקמת בית כנסת שכונתי, שפעל בתחילה בצריף עץ. בבית כנסת זה, שנקרא בפשטות "בית הכנסת רחביה", ביקרו יצחק ורחל ינאית בן-צבי, ושם התפללו גם הוריהם. יונה ליזנסקי, אביה של רחל ינאית, נהג לשוב

הכנסת ספר תורה לבית הנשיא, משמאל: הרב הראשי הרצוג (ארכיון יד בן צבי)

פעם אחת בא ניקולאי קיסר לווילנא. קיבלו אותו בתופים ובמחולות ובכל כלי שיר. היה שם בטלן אחד שהיה צועק בקולי קולות "הורה הורה". אמרו לו מה אתה צועק כל כך, לשמחה מה זו עושה? אמר להם, בדין אני צועק. צועק אני הוא רע, הוא רע. או שמא אתם רוצים שאקרא הוא טוב? ואילו על נשיאנו שלנו יכולים כלנו לקרוא הוא טוב, הוא טוב, כי טוב הוא (ש"י עגנון, מעצמי אל עצמי, ירושלים תש"ס, עמ' 64).

בן-צבי, יש לומר, אמנם לא היה אדם דתי במובן המקובל של המילה, אך עסק רבות במסורת היהודית ובהתפתחותה, וראה עצמו מן הסתם כאדם החי – לפחות בחלק מן המובנים – על התפר העדין שבין העולמות השונים. כך, למשל, תיאר את ביקוריו בבית הכנסת מזכירו, מיכאל פלד:

אחד מתפקידיי היה ללוות אותו בתורנות כמעט כל שבת לבית הכנסת. זה בית כנסת רחביה, שהיום נקרא בית כנסת הנשיא, ברחוב אוסישקין. הוא לא בא להתפלל. זאת אומרת, הוא התפלל כמובן, אבל זה היה בית כנסת במובן של כנסת, כלומר, כנס של אנשים, אתם הוא נפגש ודיבר אתם. וזה היה מאוד מעניין.

בן-צבי נהג להתפלל בבית הכנסת רחביה בעיקר בחגים ומועדים, ולעתים בשבת "מברכין החודש". באותן הזדמנויות נהג להגיע למקום לפני תחילת התפילה, על מנת שכניסתו לא תפריע למהלכה התקין. בבית הכנסת ישב בכיסא מיוחד ב"מזרח", בצד ארון הקודש, שעליו הייתה קבועה במשך עשרות שנים לוחית שעליה נכתב: "המקום הזה מיוחד לנשיא ישראל".

עם היבחרו לנשיא ביקשו גם קברניטי בית הכנסת "ישרון", שפעל בקרבת מקום, להביא את בן-צבי להתפלל בבית הכנסת שלהם, ואף הסדירו משלחת שתלווה את הנשיא מביתו ועד לבית הכנסת. אלא שהוא עצמו העדיף שלא למשוך סביבו מלווים נוספים, ולא להפוך את תפילתו למעין טקס נשיאותי, וכך המשיך להתפלל בעיקר בבית הכנסת רחביה. בשנת 1963, סמוך לאחר פטירתו, הוסב שמו של בית הכנסת השכונתי באופן רשמי לבית הכנסת "הנשיא". כעבור שנים ספורות נבנה מחדש, אך שמו נותר עד היום.

המקום השמור לנשיא ב"מזרח", בית הכנסת "הנשיא" (צילום: ברוך גיאן)

ברחובות השכונה לפני שבת ולהכריז על כניסתה בתקיעת חצוצרה, בדומה לתקיעה בשופר שנהגה בירושלים בימי הבית השני. עם פטירתו החליטה בתו להעניק לבית הכנסת מתנה לזכרו: מנורת עץ בעלת שבעה קנים, שעליה מגולפים צמחי שבעת המינים. את המנורה הזמינה רחל ינאית מאחותה, הפסלת בתיה לישנסקי, והיא מצויה עד היום על עמוד התפילה של החזן. מחשש לאיסור ההלכתי להציב בבית הכנסת מנורה בעלת שבעה קנים כדוגמת מנורת המקדש, הוסר הנר מהקנה האמצעי. מנורה דומה ניצבת עד היום בצריף הנשיא.

בשבת שלאחר היבחרו לנשיא בשנת תשי"ב (1952), נערכה בבית הכנסת "רחביה" תפילה מיוחדת לכבוד בן-צבי, שאף זכה בקריאת ההפטרה. התפילה כובדה בנוכחותו של הרב הראשי האשכנזי יצחק הרצוג, שהתגורר ברח' אבן עזרא הסמוך ולרוב התפלל בביתו. לבקשת הרב הרצוג, חזר בו בן-צבי מכוונתו לקרוא את ההפטרה המקובלת בקהילות הספרדים באותה השבת, משום שבבית הכנסת רחביה נהג המנהג האשכנזי. בסיום התפילה הוזמנו מתפללי בית הכנסת ל"קידושא רבא" בבית הגבאי הראשי, אהרן חיות, שעמד מול צריף בן-צבי ברחוב אבן גבירול. במהלך הקידוש העניקו המתפללים לשכנם הנשיא תעודת הרשמה בספר הזהב של קק"ל. במעמד זה, לדברי עגנון, סיפר אחד הנוכחים:

ובו הזמנה כמעט-תובענית להתפלל בבית הכנסת בראש השנה: "כל המתפללים יתפארו בנוכחותו בבית כנסת זה, וגם זה יהיה כעין פתיחה לאחר השכלולים שנעשו בכוחות עצמיים ממש. למה יגרע חלקנו משאר בתי כנסיות? כבוד הנשיא רגיל להתפלל עם כל עדה ועדה ואנו רוצים גם את חלקנו" (מכתב מיום כ"א באלול תשט"ו, גנזך המדינה).

על מנת להקל על הנשיא, או שמא כדי לוודא את הגעתו, הציעו הגבאים סיוע צמוד: "נא להודיענו, והגבאי מר רפאל ברוך ישמח מאד ויתכבד לבוא ולקחת את כבוד-הנשיא מביתו רבע שעה לפני התחלת התפילות". ואולם למגינת לבם, החליט הנשיא כי אינו יכול להיענות להזמנה, ומזכיר לשכתו ברטוב שיגר בשמו למתפללים מכתב תודה קצר. בדומה לכך, כשנחנכה בשנות ה-40 הישיבה הבלבית "מנחת יהודה", שנשאה את שם המקובל הנודע רבי יהודה פתיה, הוזמן גם בן-צבי - שהיה אז ראש הוועד הלאומי - לכבד את האירוע בנוכחותו. איננו יודעים כיום האם נכח אז במקום, אך סימומו של הטקס היה בשירת "התקווה", כיאה לאירוע שאליו הוזמן מנהיגה של התנועה הציונית בירושלים.

לעיון נוסף

ר' גפני, מקדש מעט: בתי כנסת מוכרים ונסתרים בירושלים, ירושלים תשס"ד, עמ' 37-46.

"למה יגרע חלקנו משאר בתי כנסיות?"

במקביל לביקוריהם הקבועים בבתי הכנסת ברחביה ובבתי הכנסת ההיסטוריים ברובע היהודי (עד נפילתו לידי הירדנים בתש"ח), ביקרו הנשיא ורעייתו גם במגוון בתי כנסת קטנים של עדות וקהילות שונות ברחבי ירושלים. רחל ינאית בן-צבי סיפרה לימים: "אי אפשר לי ביום הכיפורים שלא ללכת לבית כנסת ספרדי כדי להאזין ללחן העברי הקדום, או להתפלל בלב העיר העתיקה" (ב"צ מיכאלי, הגברת הראשונה, תל אביב תשנ"ב, עמ' 91). הזוג הנשיאותי פקד לעתים את בתי הכנסת האשכנזיים בשכונה החרדית שערי חסד הסמוכה לרחביה, את בתי הכנסת של יוצאי כורדיסטן בשכונת זכרון יוסף, ואת בית הכנסת התימני הקטן בשכונת בתי גורל.

הידיעה שבן-צבי נהג להתפלל במגוון בתי כנסת בחגים ובימים הנוראים, הביאה לכך שמפעם לפעם יזמו מתפללים בבית כנסת זה או אחר את הזמנתו הרשמית של הנשיא לתפילה. כך עשו, למשל, מתפללי בית הכנסת הספרדי הקטן "דגל ראובן" בשכונת מחנה יהודה, לאחר שסיימו לשפצו לקראת ראש השנה תשט"ז. מבית הכנסת שוגר מכתב רשמי ללשכת הנשיא,

עת-מול

עיתון לתולדות ארץ ישראל ועם ישראל

"אשר שם שמות בארץ"

טקס הענקת פרס 'עת-מול'
לשנת תשע"ג

יום רביעי, כ"ז בסיוון תשע"ג (5 ביוני 2013)
בין השעות 18:30 - 20:00
ב"צריף הנשיא" ביד יצחק בן-צבי
רח' אבן גבירול 14, ירושלים

שמות ושושנים / פרופ' אריאל הירשפלד

לעברת ארץ / פרופ' מעוז עזריהו

הענקת פרס 'עת-מול' למר יהודה זיו

האירוע פתוח לקוראים ולקהל הרחב

מערכת 'עת-מול' מעניקה מדי שנה פרס לחוקר מוסדי או פרטי, מו"ל או מרכז חינוך, העוסק בלימוד, בהנחלה, בכתיבה או בהפקה של חומרים עממיים (פופולריים) לציבור הרחב בנושא ארץ ישראל ועם ישראל.

לפרטים: דוא"ל etmol@ybz.org.il, טלפון: 02-5398822